

Неля Медвідь

СВІТ ДИТИНСТВА І МАТЕРИНСТВА У ТВОРЧОСТІ О. ДОВЖЕНКА

Завдання сучасної шкільної системи виховання полягає у тому, щоб виховати в дитині людину. Цього можна досягти тільки завдяки всебічному вивченню всіх аспектів дитячої психології, особливостей її світовідчуття і світосприйняття, на основі яких формується характер, виробляється світогляд. Своєрідний світ, створюваний дитиною, був настільки близький і рідний О. Довженку, що допоміг враження дитинства пронести через усе життя, як найдорожчий свій скарб. Увібравши усім еством науку дитинства, пройшовши чудову школу народної моралі, доброчинства і людяності, письменник на схилі літ звернеться до цієї теми у “Зачарованій Десні”, відтворивши світ через чарівну призму наївних дитячих вражень і перших своїх захоплень.

Свята і чиста ріка дитинства втішала О. Довженка все життя, бентежила і вабила у невідомі світи творчості, від чого він завжди добрішав, почував себе невичерпно багатим і щедрим.¹ Світ дитинства для письменника - це перші літа пізнання, коли “всі враження буття зливаються в невмирущу гармонію, людяну, дорогоцінну”.² Саме до природної гармонії, краси у побуті, вчинках і взаєминах прагнула душа Сашка, бо від природи була наділена найкращими рисами. Не випадково у нашого народу існує мудра віра у природні задатки кожної дитини. Будь-яка дитина має “золоте зерно душі”, яке, потрапляючи у родючий ґрунт національного виховання, дає світлолюбні пагінці добра, правди, гідності і гордості. Світ дитячої логіки, сповнений прекрасних вражень, мрій і фантазій, щирості і людяності, творив національний характер і душу майбутнього письменника.

Згадуючи своє босоноге дитинство, хату, діда і сінокіс, О. Довженко запише у “Щоденнику”: “Боже мій, скільки ж прекрасного і дорогого було в моєму житті... Скільки краси на Десні, на сінокосі і скрізь-усюди, куди тільки не гляне моє душевне око...”.³ Поетично піднесено, казково відтворює світ своїх дитячих уявлень письменник у “Зачарованій Десні”. Із захопленням він передає велику любов і повагу до своєї родини, бо саме вона формувала характер і вдачу майбутнього митця з перших років життя. Душа Сашка здатна була тонко відчувати прекрасне і зневажати нище. Тому він сприймав світ, оцінював явища, факти через призму естетичних почувань. Прекрасне в природі і людині - ось головний критерій його хлоп'ячих досліджень. Тому і батько, і дід Семен,

¹ Довженко О. П. Твори: У 5-ти т. - К., 1964. - Т. 1. - С. 85. Далі в тексті посилатимемося на це видання.

² Там само. - С. 84.

³ Довженко О. П. Щоденник. У кн.: Довженко О. П. Зачарована Десна. Україна в огні. Щоденник. - К., 1995. - С. 202.

і прадід Тарас у письменника щедро наділені душевною красою. І не лише тому, що О. Довженко, створюючи кіноповість, прагнув слідувати своєму мистецькому кредо “жити і творити за законами краси”, а й тому, що життя за цими законами було близьке, бажане для дитячої душі малого Сашка. За законами краси сприймає світ людина в дитинстві. Саме так сприймав і розумів його малий О. Довженко. Найбільше він прагне до всього величного, красивого і героїчного. Дід у дитячій уяві схожий на Бога, баба з її нечуваними прокльонами-молитвами вимальовується як пристрасна творча натура. Батько запам’ятовується найпрекраснішою людиною в світі і благородним лицарем, бо багато “наробив він хліба, багатьох нагодував..., багато землі переорав... жарт любив, точене, влучне слово. Такт розумів і шанобливість” (I, С. 56-57).

Відомо, що батьки - головні природні вихователі дитини. Найбільший виховний вплив на дітей має створений батьками уклад, спосіб життя родини, всіх її членів. “Яке дерево, такі його квіти: які батьки, такі і діти”. “Яке коріння, таке й насіння” - твердять мудрі народні прислів’я. Саме у сім’ї закладається духовний стрижень особистості, основи її моралі, самобутність національного світовідчуття і світорозуміння. Для малого Сашка і великого художника батько був взірцем високої народної моралі, еталоном духовної краси, вершиною людяності й ідеалом людини-трудівника, правдолюба і сім’янина. Передаючи філософію і мудрість свого життя дітям, батько родини Довженків сприяв формуванню у них таких якостей, як людяність і щирість, правдолюбність і доброзичливість у ставленні до людей, дотепність і жартівливість, працьовитість і витривалість, терплячість і повага до людини, стійкість і незламність духу, вірність заповітам батьків і дідів. Ці якості волелюбної душі і сонячної духовності були відображенням життя всього роду Довженків, вони передавалися і дітям. Скільки незабутніх вражень і переживань відчував Сашко під час рятування разом з батьком людей на Десні. У цей час вони були справжніми героями, бо рятували людське життя. Так з дитинства у родині виховувалась увага і повага до людини. Сашко вчився відчувати і розуміти інших людей, творити їм добро. Це сприяло вихованню загальнолюдського в дитячій душі. Національна система шкільного виховання має бути спрямована на утвердження в житті саме загальнолюдських цінностей добра, справедливості, краси і милосердя. Кіноповість О. Довженка “Зачарована Десна” є справжнім скарбом для засвоєння учнями основних ідей, принципів загальнолюдської моралі, етики і краси. І не лише система урочної форми навчання, а й організація широкої позакласної роботи сприятиме формуванню людяного в людині.

Змальовуючи свого батька, О. Довженко глибоко пізнав і проник у його душу. На схилі літ, згадуючи свої дитячі роки, письменник усвідомив педагогіку батьківської любові до своїх дітей. Загальновідомо, що батьки мають так любити своїх дітей, щоб ті про це не стільки знали, як відчували на собі їхню любов, тепло і турботу. Так любив своїх дітей Петро Довженко. Скільки довелося пережити, довідавшись, що діти вмирають вдома від невідомої хвороби. Письменник запише з цього приводу: “З чим порівняти глибину батьківського горя? Хіба з темною ніччю”, (I, С. 56).

Світ дитинства у письменника був тісно пов’язаний і з образом матері. Мати в родині Довженків у процесі виховання своїх дітей відіграла одну з найважливіших ролей. “У нечисленному ряді жіночих образів образ матері заступив собою всі інші” - напише О. Довженко в своїй “Автобіографії”. Світ дитинства і материнства у творчості письменника поєднаний з турботою

жінки-матері про своїх дітей, з вихованням їх на засадах добра, справедливості, правди, честі і людяності. Мати у “Зачарованій Десні” постійно піклується про створення сприятливої трудової атмосфери в сім’ї, щоб залучити дітей до праці з ранніх літ на благо сім’ї, родини, народу. Образ матері у свідомості і творчості письменника - це і чарівний світ Сашка через народні казки, пісні, прислів’я, приказки. Через материні колискові пісні, у яких віддзеркалювалась ширість у ставленні до дитини, любов, пестощі, хлопчик поступово засвоював науку життя. Материнський спів, пеленаючи дитинство Сашка в тихі мелодії, зронив у дитячу душу перші зерна ніжності і м’якості, пісенності і музичності, добра і милосердя, стійкості і незламності духу. Мати для О. Довженка була першою людиною духовності на життєвому шляху. Тому не випадково, що мати, жінка, Україна були основними образами творів письменника, долі у переважній більшості яких пов’язані з прощанням і розлукою. Скажімо, проводжаючи Сашка з батьком та дідом на косовицю у “Зачарованій Десні”: мати зозулею “кувала розлуку”. Це настільки вразило дитячу душу, що світлий образ матері буде супроводжувати Сашка усе його життя. І “довго-довго, не один десяток років буде проводжати “мати сина” і стоятиме з молитвами на зорях вечірніх і ранніх” (І, С. 68).

На свідомості дитини не могли не позначитися материні сльози втрати і похорону своїх дванадцяти дітей. Хоча у дитинстві Сашко не сприймав смерть своїх братів і сестер як трагедію, бо знав, що за всіма дітьми батьки справлятимуть поминки і мати обов’язково приготує коливо, яке дуже любив. Прощається мати, проводжаючи своїх двох синів у далеку дорогу і у кіноповісті “Тарас Бульба”. Її прощання супроводжується материнським голосінням з яскраво вираженими жалем і болем з приводу розлуки з батьківською домівкою і виходом синів на шлях боротьби за правду і волю. Мабуть, своїм серцем передчувала мати мученицьку смерть Остапа, вибір Андрієм хибного шляху в житті. Відчувала, що вже ніколи не побачить своїх синів-соколів, що її мрії і надії на синівське щастя залишаться нездійсненими. Для матері - це була велика трагедія всього її життя, але разом з тим вона є щирою патріоткою свого народу і країни, поборницею прав людини, справедливості і правди. Жінка розуміє, що боротьба за рідну Україну - кривава і тяжка: вона вимагає багато жертв і страждань. Тому вона без вагань відправляє своїх синів на героїчну боротьбу, щоб полегшити долю України, свого народу і наблизити довгожданий час волі і незалежності. Завдання сучасної школи і полягає в тому, щоб збагатити душу кожного учня ідеями вірності і відданості ідеалам і заповітам батьків і дідів, викликати бажання продовжувати їхні традиції. Завдяки реалізації цих завдань на уроках та у позакласній роботі вчитель виховуватиме палких патріотів, громадян суверенної України. Для вільнолюбивої українки-матері немає щастя її дітям, коли нещасливий весь український народ. Голосіння матері за синами у кіноповісті “Тарас Бульба” перегукується з піснею Тетяни Запорожчихи в “Україні в огні”, веселою і журною водночас, як і життя людське... “Діти дивилися на свою добру матір і величали її”,⁴ - підкреслює автор. А Тетяна Запорожчиха згадувала свої материнське горе і радощі, турботи і невпинну працю на велику родину з малими дітьми. Повиростали її діти, розлетілися у різні місця. А мати і досі просить Бога послати щасливу долю її синам і дочці, “щоб возвеличити трудами красну землю нашу українську”.⁵ Щаслива доля дітей, замальована у сподіваннях і надіях Тетяни Запорожчихи на продовження родинних звичаїв, реалізацію дітьми сімейних планів, мрій, традицій, впливає на материнську психологію, викликаючи почуття гордості за своїх дітей, упевненості у їх силах

⁴ Довженко О. П. Україна в огні. - У кн.: Довженко О. П. Зачарована Десна. Україна в огні. Щоденник. - К. 1995. - С. 65.

⁵ Там само. - С. 66.

і можливостях. Але недовго довелося втішатися матері своїми дітьми. Страхотлива хмара війни накрила крилом усю родину Запорозжців. І потонули жалібні материнські слова “в морі людського плачу й скорбот, у розлуках...” Образ Тетяни Запорозжчихи виступає узагальненим образом матері-України в кіноповісті “Україна в огні”, на долю якої випало море горя і сліз. Слов’янка-українка, хранительниця батьківського вогнища і хранительниця нації, мучениця наша і наша краса⁶ - так називає О. Довженко українську матір, жінку, сестру. Щаслива і радісна мати, коли її діти щасливі; у печалі, горі і сльозах вона, коли доля не усміхається її дітям. Не жаліла вона і матір О. Довженка, бо не вділила її дітям довгих літ, через те і посивіла на тридцятomu році життя.

Світ дитинства у “Зачарованій Десні” невідривно пов’язаний у письменника і з образами сусідів, знайомих, близьких, досвід життя яких гармонійно впливав на Сашка, формуючи в ньому багатогранну і цілісну національну духовність. Крізь призму дитячого сприймання дядько Самійло постає неперевершеним великим косарем, здатним обкосити всю земну кулю. Бурхлива уява Сашка-мрійника домальовувала до реального казково-фантастичні картини”. Вже замахнувся дід на Самійла сокирою... Тоді я не витримував і затуляв очі, а вони рубали один одного сокирами, як дрова. Кров лилася з них казанами...” (I, С. 70).

Ця картина свідчить про фантастичне сприйняття дитиною навколишнього світу. Сусідський дід, коваль Захар запам’ятався Сашкові своєю страшною важкою ходою і суворою вдачею. Кульгавий мисливець Тихін Бобир зберігся у пам’яті як найповільніша в світі людина. Навіть зображені у повісті сільські старці з величезними торбами, з більмами й горбами та кривизною в ногах малюються у свідомості малого Сашка журавлиними ключами, наводячи його на роздуми про людську долю і смисл життя. Як бачимо, всі ці люди не позбавлені якихось вад, але дитяча душа не хотіла вбирати в себе сумне і безбарвне. А тому в уявленнях Сашка відтворювався чарівний світ у всій його суперечливій красі й величі.

Середовище, у якому жив з дитячих років О. Довженко, формувало національну свідомість малого Сашка, синівську вірність рідній землі - Україні. Під впливом розповідей батька, сусідів, діда про героїчне й трагічне минуле свого народу у дитини виникали запитання: “Хто ми, українці? Чий сини? Яких батьків?” На що батько з боєм відповідає:

- Прості ми люди, синку... Хахли, ті, що хліб обробляють. Сказать би, мужики ми... Да... Ой-ой-ой...мужики, й квіт. Колись козаки, кажуть, були, а зараз тільки званіє зосталось. (I, С. 73).

Уже в дитячі роки Сашко довідався про те, що сини України знали іншу Батьківщину - вільну і трудову. На жаль, прості люди, з яких вийшов і рід Довженків, часто не усвідомлювали себе синами убогої України, називаючи себе “хохлами”; “мужиками”; але все ж таки розуміли, що вони ті, що хліб обробляють. Все це не проходило поза увагою допитливого Сашка. З дитячих років він навчився цінувати і поважати труд хліборобів, відчувати себе частинкою українського народу, нації. Так формувалась національна свідомість майбутнього письменника.

⁶ Довженко О. П. Щоденник. (У кн.: Довженко О. П. Зачарована Десна. Україна в огні. Щоденник. - К., 1995. - С. 198, 200.

Народна етика стверджує, що любов до всього живого на землі починається з раннього дитинства: чуйного ставлення до кожної биліни і комашки, пізнання втаємниченої “душі” природи, її одухотворення та ін.⁷ О. Довженко з дитинства вчився глибоко вслухатися у світ природи, розуміти її мову. Політ фантазії малого Сашка сягав таких висот, що дозволяв наділяти людською свідомістю тварин і птахів. Скажімо, у напівсні Сашко чує розмову домашніх коней, які скаржаться на свого господаря за те, що той примушує їх тяжко працювати та ще й частенько пригощає батогом. Цікаво, що й скаржачись, коні розуміють, що господар б’є не їх, а свою долю. Дитині стає жаль домашніх тварин, які виносили найтяжчу роботу на своїх спинах, призначених “ще до возів і оранок” для їзди пророків. Після такої підслуханої розмови Сашко зізнається, що вже ніколи не бив коней. Або спогади малого Сашка про собаку Пірата, який одного разу зник, а після повернення так жалібно скавчав і дивився на всіх людським поглядом крізь сльози, що навіть батько, який не любив “одвертість почуттів”, і той мало не заплакав. Дитяча фантазія наділяє Пірата людською мовою. У Сашковій уяві малювались казкові картини розмов диких качок, химерні витівки старої ворони-метеоролога набирали чинності поважного прогнозу. У всьому царювала гармонія. Трави, дерева, зорі, Десна - все було олюднене, все мало свої втіхи і смутки. Тут вдавалося досхочу накопатися в ароматі скошеного сіна, в музиці kleпання кіс і гудіння бджіл. Отже, все це свідчить про те, що природний матеріал, який оточував Сашка, серед якого жив, сприяв формуванню в дитячій душі почуття доброти й чуйності, лагідності і ніжності, щирості і задушевності. О. Довженко у кіноповісті “Зачарована Десна” підкреслює виховний вплив природи на духовний розвиток дитини. Наділений чуттям прекрасного, Сашко з літа в літо бачив, якими барвами вигравав город, і вбирав ті барви у свою чутливу душу. Хлопчик спостерігав, як трудяться бджоли, співчував коням, працював сам. Перші мозолі на дитячих руках з’явилися ще тоді, коли малим ходив у тютюні, мов у лісі. Сашко з дитинства знав, яка рослина як пахне, який смак мають тютюнові й гарбузові квіти, зелені калачики і білий, ще в молодці, мак.

Малий Сашко відчував повне злиття з природою. У “Зачарованій Десні” письменник запише: “Дивлюсь у воду - місяць у воді сміється”. “Скинись, риба”, - думаю, - скидається риба. Гляну на небо: “Зірко, покотися”, - котиться. Пахнуть трави над водою. Я до трав: “Дайте голос, трави”, - гукають перепілки. Дивлюсь на чарівний, залитий срібним світлом берег: “Явися на березі, лев”, - появляється лев”. (I, С. 76).

У Сашковій уяві цей лев довго мандрував понад Десною, бо він був не просто живим експонатом подорожнього звіринця - він був мрією. Він з’явився тому, що про нього думала дитина, - і природа подарувала йому могутнього лева. Отже, Сашко відчував гармонію з навколишнім світом, зливаючись з природою аж до самозабуття. Це не могло не позначитися на дитячій психології, бо формувало фантазію, піднесеність, благородство почуттів, замріяність, які вели до відкриття і пізнання істини, до усвідомлення життєвих принципів та ідеалів. Світ природи, спостереження і злиття з нею сприяли формуванню і психічних властивостей дитини, таких як: чутливість, сприйнятливність до зовнішніх вражень, спостережливість, уважність, здатність тривало і стійко зосереджуватися на об’єкті своєї діяльності, що у майбутній роботі допомагало митцеві успішно виконувати творчі завдання. Хлопчик

⁷ Основи національного виховання (За заг. ред. В. Г. Кузя, Ю. Д. Руденка та ін. - К., 1993. - С. 124-125.

вчиться перетворювати дійсність в образи, уявлення, фантазувати, мислити, розкривати широкі можливості для глибокого розуміння суті предметів, явищ, законів життя. Отже, світ дитинства Сашка - це і світ природи, численні представники якої жили і діяли згідно з законами дитячої естетики. Українська природа творила душу майбутнього митця, обдаровуючи її красою і ніжністю, тонким відчуттям прекрасного та вічного, пов'язаного з високою духовністю, ідейністю і моральністю.

Через сприйняття дитини змальовує О. Довженко звичаї і обряди українського народу. Діти родини Довженків, спостерігаючи за діями дорослих під час Святого вечора, сприймають їх не як відокремлене явище у житті своєї сім'ї, а як елементи духовної культури батьків, особливості їх світовідчуття і світосприймання. Це безпосередньо впливало на розвиток їх духовної культури, що в свою чергу накладало відбиток на процес їх національного виховання, бо практично прилучаючись до традицій, звичаїв і обрядів, діти поступово ставали невід'ємною частиною рідного народу, української нації. У всіх народів світу існує повір'я, що той, хто забув звичаї своїх батьків, карається людьми і Богом. Він тиняється по світу, як блудний син, і ніде не може знайти собі притулку та пристановища, бо він загублений для свого народу. У родині Довженків був звичай шанувати традиції своїх батьків і дідів. На Святий вечір численна Довженкова родина всідалась за святковий стіл. Посередині столу стояла кутя. Тут же був і узвар з сухих яблук, груш і вишень. А мати, підходячи до вікна, закликала Мороза на Святу вечерю. Діти спостерігали за всім цим дійством. Свята вечеря ще більше ріднила і об'єднувала усіх членів родини. Сашко сидів, мов заворожений. Йому здавалося, що розчиняться двері - і в клубах пари з'явиться на порозі червонощокій Мороз з білою бородою. Його образ полонив душу і серце дитини, навіки залишився у пам'яті з того святкового родинного вечора. Не випадково, опинившись у Святвечір просто неба на морозі, старі Демид і Тетяна Орлюки ("Повість полум'яних літ") справляють вечерю: баба Тетяна заспівала колядку про свого рідного сина, а дід Демид закликав Мороза йти їсти кутю. В українського народу існує повір'я, що духи всіх дітей - живих і мертвих, забутих і безвісти пропалих - на Святий вечір злітаються до своїх матерів на таємничу вечерю, і ніякі віддалі, кордони, кам'яні мури і залізні брами цьому не перешкоджають. Мабуть, Демид з Тетяною теж чекали на свого Івана. Мати серцем відчувала його життя. Звертання до Мороза в устах діда Деміда звучить у О. Довженка гімном невмирущості батьківської любові і до своїх дітей, і всього українського народу.

Є в повісті "Зачарована Десна" чудовий епізод колядування. Слухаючи чарівні слова старовинної колядки, Сашко казково переноситься на торг, де він ходить "з конем серед крамарів і купців": "Дівчата-колядники ревно оспівували його казкову звитьягу та молодецький талант. Але разом з тим Сашко чує поради продати коня. І, засинаючи в своїй хаті на печі в теплому запашному зерні-житі, обнімаючи за шию свого улюбленого коня, малий Сашко давав собі слово ніколи не продавати його ні за які скарби. Ось так слова старовинної колядки впливали на свідомість дитини, від чого вона добрішала, хотіла врятувати все живе на землі, бо від того співу "світ став одразу такий урочистий".

Родина Довженків не уявляла Різдва без куті - символу урожаю, Великодня без писанки - символу народження весняного сонця, Зеленої неділі - без клечання, яке, за віруванням, охороняло житло від нечистих духів. Віра батьків

утверджувала в душі Сашка загальнолюдські ідеї та ідеали добра, правди, краси, справедливості, благородства і милосердя. Під час спостережень за обрядами і звичаями, практичного прилучення до них у дитини поступово формувалися гуманні погляди на людину, природу, суспільство. Дотримання і справляння християнських ритуалів у сім'ї навівало на Сашка чари рідної української стихії, живило цілющим бальзамом його душу. Рідна українська національна віра, в основні якої лежали вірування предків, зайняла чільне місце в національному вихованні хлопчика.

Отже, світ дитинства у творчості О. Довженка невідривно пов'язаний з родинною культурою батьків, дідів і прадідів. Її основу склали глибока і всеперемагаюча материнська і батьківська любов до своїх дітей, шанобливе ставлення до бабусі і дідуся, інших родичів, прив'язаність до природи рідного краю і отчого дому, специфічне розуміння краси (у відповідності з традиційним розумінням українців). Оспівуючи світ своїх дитячих незабутніх літ і мрій, О. Довженко з радістю і гордістю говорить про те, що мав щастя народитись і жити на українській землі, над чарівною Десною, пити її м'яку воду і слухати перекази старих про давнину. Про вагомість і цінність дитячих літ у своєму житті письменник скаже такими словами: "...незабутні чари дитинства. Світ відкривається перед ясними очима перших літ пізнання... Сумно і смутно людині, коли висихає і сліпне уява, коли, обертаючись до найдорожчих джерел дитинства та отроцтва, нічого не бачить вона дорогого, ніщо не гріє її, не будить радості ані людяного суму" (I, С. 61). Філософськи осмислюючи дитячі роки у "Зачарованій Десні", О. Довженко доходить висновку, що саме звідти виніс він любов до рідної української землі, її людей. Батьки і рідні, наддеснянські хлібороби навчили його, ще малого, працювати, поважати старших, розуміти й цінувати прекрасне, творити добро. Завдяки чарівній Десні та рідним людям митець впродовж усього свого життя "не втрачав щастя бачити зорі навіть у буденних калюжах на життєвих шляхах". (I, С. 80).

Використовуючи педагогічні ідеї О. Довженка, учитель виховуватиме духовно багатих, національно свідомих громадян України. Реалізувати це завдання сучасної школи допоможе вивчення багатого творчого доробку письменника не лише під час текстуального ознайомлення, а й на позакласних заходах. Вчитель не повинен обмежуватися лише уроками, а має брати ідеї, принципи О. Довженка і класти їх у всю систему виховної роботи.

